

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2023, s. 9: 685-716

Yalan Haber Tespitinde Metodoloji Arayışları

(İbn Kayyim ve İbn Haldûn Örneği)

Seeking Methodology in False Report Detection

(Specific to Ibn Qayyim and Ibn Khaldun)

Furkan ÇAKIR

Arş. Gör. Dr., Res. Asst. PhD.

Selcuk University Faculty of Islamic

Sciences Department of Hadith /

Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Hadis Anabilim Dalı

KONYA / TURKEY

ahmedfurkan@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2369-1649

Mustafa YÜCEER

Dr. Öğr. Üyesi, Assist. Prof

Istanbul Medniyet University Faculty of

Islamic Sciences Department of Hadith /

İstanbul Medeniyet Üniversitesi İslami İlimler

Fakültesi Hadis Anabilim Dalı

İstanbul / TURKEY

mustafayuceer@gmail.com.

ORCID: 0000-0002-1769-1739

DOI: 10.56720/mevzu.1250406

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Şubat / February 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 7 Mart / March 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March 2023

Atıf / Citation: ÇAKIR, F., YÜCEER, M., (2023). Yalan Haber Tespitinde Metodoloji Arayışları (İbn Kayyim ve İbn Haldûn Örneği). *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (Mart 2023): 685-716 DOI: 10.56720/mevzu.1250406

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web:http://dergipark.gov.tr/mevzu|mailto:mevzusbd@gmail.com

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Bilginin en önemli kaynaklarından biri doğru haberdur. Nitekim İslâm epistemolojisinde haberin mahiyeti ve değeri tartışma konusu edilmiştir. Rivayet kültüründen büyük oranda beslendikleri için hadis ve tarih usûlünde haber konusu müstakil olarak incelenmiş ve bu alandaki araştırmacılar mesailerinin büyük bir kısmını “yalan haberin tespitine” ayırmışlardır. Söz konusu disiplinlere olan yakınlıklarıyla bilinen ve hicrî sekizinci asırda yaşayan İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) ve İbn Haldûn’un (808/1406) yalan haberin tespitine yönelik metodoloji sunma çabaları ve serdettiği görüşler dikkat çekicidir. Bu çalışmada hadis ve tarih usûlünün iki önemli temsilcisinin görüşleri ekseninde yalan haberin tespitinin imkânı tetkik edilmiş ve ilgili disiplinlerin yöntemleri örnekler etrafında değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgularla birlikte modern dönem teyit platformları ve teknolojik gelişmelerin yalan haber tespitinde hadis ve tarih tenkit yöntemlerine katkı sunacağı müşahede edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tarih, Yalan Haber, İbn Kayyim, İbn Haldûn.

Abstract

One of the most important sources of information is the true report. Likewise, the nature and value of reports in Islamic epistemology has been discussed. Since they are fed from the tradition of narration, the subject of khabar in hadith and history methodology has been examined independently and researchers in this field have devoted a large part of their work to “detection of fake reports”. The efforts of Ibn Qayyim al-Jawziyya (d. 751/1350) and Ibn Khaldun (d. 808/1406), who are known for their closeness to the aforementioned disciplines and lived in the eighth century, to present a methodology for the detection of fake reports and the views they expressed are remarkable. In this study, the possibility of detecting a false report with respect to the views of two important representatives of hadith and history methodology has been examined and the methods of the relevant disciplines have been evaluated around examples. With the findings obtained, it has been observed that modern era confirmation platforms and technological developments will contribute to hadith and historical criticism methodology in detecting fake reports.

Key words: Hadith, History, Fake Report, Ibn Qayyim, Ibn Khaldun.

Giriş

Bilgi teorisi; bilginin kaynağı, mahiyeti, alanı ve değeriyle ilgilenir. Kur'an'da bilginin tanımlaması yapılmaz. Dolayısıyla Kur'an, bilginin kaynağı, mahiyeti veya değeri ile ilgilenmez. Yalnız o, bilginin elde edileceği alanlara, bilgi vasıtalarına vurgu yaparak duyuları ve aklı kullanmayı ön plana çıkarmaktadır. Her ne kadar Kur'an'da geçen *ilim* ile *bilgi* birbirinin yerini tutan, muadil kavramlar gibi görünse de ilim kavramı çok daha geniş mânada kullanılmaktadır.

İslâm ilim geleneği incelendiğinde herhangi bir bilgi bütünüünün bizatihi "ilim" ifade etmesi için konusu (mevzu'), meseleleri (mesâil) ve ilkesi (mebâdî) olması gerektiğine dair bir konsensüs sağlandığı görülecektir. (Tehânevî, 1984, s. 1/7; Kâtib Çelebi, 1972, s. 1/5, 6) Her ilmin konusu, o ilimde yer alan zâtî arazlardan bahseden şeydir. (Dâvûd-i Kayserî, 1997, s. 110) Meseleler, haklarında burhan aranan ve ispat edilmesi istenen konulardır. İlkeler ise meselelerin dayandığı hükümlerdir. (Tehânevî, 1984, s. 1/11) İbn Hazm bu üç unsurla iktifa edilmemesi gerektiğini söyleyerek bunlara *nispeti* de eklemiştir. Nispet, ilimlerin birbirleriyle ilişkisidir. Başka bir ifadeyle, bir ilim dalının tanımı, konusu ve gayesi olsa bile sair ilim dallarıyla dirsek temasında bulunmadığı takdirde "ilim" ifade etmez.

İslâm kültür ve medeniyetinde ilimler çeşitli tasniflere tabi olmuştur. Bu minvalde, İslâm ilim geleneğinde tüm ilimler birbirleri ile doğrudan veya dolaylı ilişki içerisine girmiştir. Diğer taraftan ilimler tasnifi incelendiğinde bazı müellifler nevi şahsına münhasır tasnifler yaparken, bazıları da özgün tasniflerin tekrarı olmaktan öteye gidememiştir. İslâm kültüründe ilimler, Müslümanların ilimleri ve öncekilerin ilimleri ya da dünyevi ilimler-uhrevi ilimler veya aklî ilimler-naklî ilimler şeklinde muhtelif tasniflere tâbi tutulmuştur. Ancak bu, söz konusu disiplinleri birbirinden tamamıyla ayırmak için ihdas edilmemiştir. Bilakis ilimlerin birbirleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan şemsiye kavramlar olarak kullanılmıştır. Nitekim ilimlerin birbiriyle geçişli olması kaçınılmazdır. Mesela bütün aklî ilimlerin naklî, naklî ilimlerin ise aklî bir yönü vardır. Hadis ve tarih ilimleri ise söz konusu ilişkinin en sık gözlenebileceği disiplinlerdir. Hatta hadis ve tarih ilimleri arasında umum-husus ilişkisi kurmak mümkün olabilir. Buradan hareketle zikri geçen ilimlerin metodoloji-

leri başat karakter ya da olaylar üzerinden pek çok ilmi eserde tetkik edilmiştir.

Konuyla ilgili klasik ve modern dönemde pek çok araştırma yapılmıştır. Bunların tamamına işaret etmek çalışmamızın hacmini aşacaktır. Dolayısıyla modern dönemde, özellikle akademik hadis faaliyetleri açısından önem arz eden bazı çalışmalara atıfta bulunmamız gerekmektedir. M. Fuad Sezgin tarafından kaleme alınan *“İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis’in Ehemmiyeti”*, Bünyamin Erul’un *“Hadisçiler ile Tarihçilerin Tenkit Yöntemleri Üzerine (Tespitler, Tenkitler, Teklifler)”*, Ayhan Tekineş’in *“Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma”*, Abdullah Çelik’in *“Hadis İlimleri Işığında Haber Doğruluğunun Tespiti”* ve Ali Arslan’ın *“Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usûlleri”* adlı çalışmaları bu alandaki araştırmalardan bazılarıdır. Tüm bunların yanında hadis ve tarih metodolojilerinin mukayesesine dayanan ve hadis alanında önemli bir boşluğu dolduran Fuat İstemi’nin *“Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri”* isimli çalışmasını özellikle zikretmemiz gerekmektedir. Aynı şekilde Fatma Betül Altıntaş’ın *“Tarihi Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu”* isimli çalışmasında tarihsel eleştiri yöntemlerinin metodolojik açıdan değerlendirilmenin yanı sıra oryantalist düşüncenin tarihi eleştiri yöntemlerinin tahlil edilmesi ve rivayetler etrafında incelenmesi, hadis-tarih ilişkisi açısından özgün bir eseri meydana getirmiştir. (Altıntaş, 2020; Arslan, 2014; Çelik, 2022; Erul, 2020; İstemi, 2017; Sezgin, 1957; Tekineş, 2004)

Bu çalışma kapsamında tüm bu zikri geçen kitap ve makaleler yanında pek çok araştırmacının ilim dünyasına kazandırdığı eserlerden de istifade edildi. Bununla birlikte araştırmamızın hadis ve tarih metodolojilerinin genel bir mukayesesine dayanmadığına dikkat çekmek istiyoruz. Bu çalışmada hadis ve tarih metodolojilerinin yalan haberi ortaya çıkarma yöntemlerini tespit ederek klasik dönemde yalan haberlerle hangi disiplinler ve ilmi geleneklerin ne şekilde mücadele ettiğini gözlemlemeyi amaçlıyoruz. Bu doğrultuda İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) ve İbn Haldûn’un (808/1406) tespitlerini dikkate aldığımızı ifade edebiliriz. Esasında daha önce kaleme aldığımız ve modern dönem teyit kriterleri ile hadis usûlü kriterlerini incelediğimiz çalışmamızın akademik çevrelerce dikkate alınması, bizi yalan haber tespit yöntemle-

rine tarihi tenkit metodu çerçevesince bir bakış açısı sunmaya sevk ettiğini ifade etmemiz gerekmektedir. (Yüceer & Çakır, 2021, ss. 171-193)

1. Bilgi Değeri Açısından Haber

Haber, İslâm bilgi nazariyesinin en önemli kaynaklarından. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli faktör bilgi ediniyor olmasıdır. İmanla ilişkisi olması itibarıyla bilgi ve bununla ilgili terminolojiyi Kur'an-ı Kerim sıkça dile getirmiştir. (Özcan, 2017, s. 9) Bundan dolayı İslam düşünürleri bilgi problemi üzerine eğilmişler ve kitaplarının baş kısımlarında bilginin tanımına, imkânına, hangi yollarla elde edildiğine, geçerli olup olmadığına ve kısımlarına yer vermişlerdir. Bütün bu yapılan çalışmalarla Allah'tan gelen ve evrensel olan dini, şüphe ve yanlışlardan arındırmak hedeflenmiştir. (Tunçbilek, 1999, s. 84) Buradan hareketle bilginin ne'liği ve buna bağlı olarak tanımlanabilir olup olmadığı konusu gündeme gelmiştir. Zira bilgiyi tanımlarken kullanılacak öğeler de yine bilgi içereceği ve bir şey kendisinin tanımı olamayacağı için itiraz edenler olmuştur. Nitekim Fahreddin er-Râzî (606/1210)'ye göre bilgi tanımlanamaz ve tanımlanmaya da ihtiyacı yoktur. Çünkü bilgi apaçıktır, zorunludur, kesbî değildir. Başkası ancak onunla bilinir. Bu da bilginin başkasından daha bilinir olduğunu ifade eder. Dolayısıyla başkasının onu tanımlaması imkânsızdır. (Râzî, 1990, s. 1/450-453, 1991, s. 91, 1992, s. 20) Cüveynî (478/1085) ve Gazzâlî'ye (505/1111) göre ise bilgi nazârî yani kesbîdir. Tanımı ise mümkündür, ancak zordur. Misal veya tasnif yöntemi ile tanımlanabilir. (Gazzâlî, 2012, s. 1/25; Eryılmaz, 2022, s. 138)

Dolayısıyla “bilgi olmak bakımında bilgi” konusu ilim geleneğimizde tartışılmış ve buna bağlı olarak muhtelif bilgi tanımları ortaya çıkmıştır. Modern dönemde bilgi, bilen ile bilinen arasındaki ilişkinin ürünü kabul edilmiştir. (Mengüşoğlu, 1971, ss. 51-57) Buradan hareketle Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) “bilgi, bilenle bilinen arasında gerçekleşen bir ilişkidir” tanımının muteber bir tanım olduğunu ifade ettikten sonra “bilgi, ilişkiden ibarettir” hükmünde kanaat getirdiğini dile getirir ve “Bugün her feylesof hakkını teslim eder ki bilgi ilişkinin ta kendisidir” demiştir. (Bölükbaşı, 1912, s. 417)

Ancak İslâm ilim geleneğinde çok daha kapsamlı tanımlarla karşılaşılacaktır. Nitekim Ebu'l-Muin en-Nesefî (508/1114) *Tebssiratü'l-Edille'*de geçmiş bilgi tanımlarını eleştirdikten sonra Mâtürîdî (333/944) tarafından yapıl-

dığı kabul edilen “bilgi, ait olduğu kimseye söylenmesi ve düşünülmesi mümkün olan her şeyin tecelli etmesini temin eden bir sıfattır” tanımına yer vermiştir. (Nesefî, 1990, s. 1/7, 8)

Cürcânî (816/1413) Matürîdî’nin bu tanımından övgüyle bahsederek, bunun bilginin mahiyetini ortaya koyma hususunda yapılan en iyi tanım olduğunu söylemektedir. Ona göre bu tanım mevcudu, ma’dumu, mümküni ve cüz’i de içine alır. Çünkü bu tanım hem duyuları hem de akli kapsamaktadır. (Cürcânî, 2015, s. 1/85, 86) Örneğin Taftâzânî’nin tanımı sadece akli kapsamakta, duyuları devre dışı bırakmaktadır. (Teftâzânî, 1977, s. 1/195)

İslam epistemolojisinde bilgiyle ilgili görüş serdeden gruplardan biri de mutasavvıflardır. Mutasavvıfların bilgi tanımları kelamcılarının ve filozofların tanımlarıyla örtüşmemektedir. Çünkü mutasavvıflar bilginin tanımına “ma’rifet” veya “el-ma’rifetu billâh” konuları içerisinde yer vererek bilgiye içkin bir fonksiyon yüklemişlerdir. Nitekim Kuşeyrî (465/1073) “bilginlere göre bilgi (ma’rifet) “ilim”dir. Her ilim ma’rifet, her ma’rifet de ilimdir. Her Allah’ı bilen (âlim) ârif; her ârif ise âlimdir” tanımına yer vermiştir. (Kuşeyrî, t.y., s. 2/601) Muhyiddin İbnü’l-Arabî (638/1240)’ye göre ise bilgi (ilim), ister ma’dum ister mevcut olsun kalbin herhangi bir şeyi olduğu gibi elde etmesidir. Dolayısıyla bilgi, kalp tarafından elde edilen bir sıfattır. Bilen kalp, bilinen ise özdür. (İbnü’l-Arabî, t.y., s. 1/191)

İslâm epistemolojisinde bilginin mahiyetinin yanında en çok üzerinde durulan konu, bilginin kaynaklarıdır. Bilginin kaynakları duyu, akıl, deney, sezgi ve haberdır. Biz, konumuzla doğrudan bağlantısı olduğu için bunlardan sadece haberi incelemeye çalışacağız.

Haber; yumuşatmak, bir şeyi olduğu hal üzere bilmek, nakletmek ve bildirmek anlamlarına gelmektedir. (İbn Manzûr, t.y., s. 4/226) İslâm epistemolojisinin kurucu figürlerinden Mâtürîdî, haberleri ikiye ayırır; bunlardan ilki mütevâtir haberdır. Mütevâtir: “Eğer bir haberin yalan olmasına hiçbir şekilde ihtimal verilmiyorsa, masumiyetine açık belge bulunandan (peygamber) biz-zat duyulan bir söz gibi telakki edilmesidir.” (Mâtürîdî, 2002, s. 85) Mütevâtir haber zaruri ilim ifade eder. İkincisi ise âhad haberdır. Âhad haber, mütevâtir olmayan habere denir. Bu tür haberlerin muhtevâsından çıkacak sonucu değerlendiren kesinlikle sabit olan nass çerçevesinde tetkik etmeden ve râvileri-

nin durumlarını iyiden iyiye incelemeden hüküm verilemez. Hüküm verilecek olursa da ya o haberle amel edilir ya da hiç dikkate alınmaz. Mâtürîdî âhad haberde yanılma ihtimali olduğunu ifade ettikten sonra, bu statüdeki haberi terk etmek veya onunla amel etmekle kişinin kapsayıcı bir aydınlığa ulaşamayacağını söylemektedir. (Mâtürîdî, 2002, s. 86) Ayrıca Mâtürîdî kalbe itminan verme bakımından doğruluğu Peygamber'in haberinden daha açık olan hiçbir haberin bulunmadığını söyler. (Mâtürîdî, 2002, s. 85)

İslâm ilim geleneğinde haberin bilgi değerine dair serdedilen bu görüşlerin ve bunlara bağlı şekillenen İslâm epistemolojisinin esas amacı haberin hakikatine ulaşmaktır. Buradan hareketle İslâm bilginleri doğru haberlerin vasıflarının yanında yalan haberi tanıma yollarına da temas etmişlerdir. Bu bakımdan yalan haberin tespiti birtakım metodolojik arayışlara yer verilmiştir.

2. Yalan Haber Tespitinin İmkânı

Hadis edebiyatında tasnif sonrası dönemlerde oluşan mevzuat literatürü, Hz. Peygamber'e yalan izafe edilen haberleri esas alarak telif edilmiştir. Hicrî üçüncü asırdan itibaren telif edilen duafâ literatürünün spesifik yönleriyle mevzuat literatürüne evrilişi, beşinci asrın sonlarına doğru İbnü'l-Kayserânî (507/1113), Cûzekânî (543/1148) ve İbnü'l-Cevzî (597/1200) gibi âlimlerin müstakil eserleriyle gerçekleşmiştir. Aynı şekilde İbn Kayyim el-Cevzî'nin (751/1350) ömrünün sonuna doğru yazdığı *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-zaîf* isimli çalışması müellif tarafından belirtilmese de İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât* isimli eserinin ihtisarı ve bu eserde yer alan hadis uydurmaya delalet eden kural ve kaidelerin örnekler özelinde tahlil edilmesinden müteşekkildir. Hicri onuncu asırda yaşayan İbn Arrâk (963/1556) *Tenzîhü's-Şerîa* adlı eserinin başında yalan haberi ve yalan haber nakledenleri tanımaya dair önemli bilgileri muhtevi geniş bir mukaddime yazmıştır. Eserin tertibinde hadis uyduranların harf sırasına göre verilmesi önemli bir arşiv vazifesi görmektedir. (Cûzekânî, 2002; İbn Arrâk, 1399; İbn Kayyim, 1970; İbnü'l-Cevzî, 1997; İbnü'l-Kayserânî, 1985)

Modern dönemde ise mevzuat literatürüne dair güncel iki çalışmadan biri M. Yaşar Kandemir'in *Mevzu Hadisler (Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi)* isimli çalışmadır. Diğer çalışma ise Abdülfettâh Ebû Gudde (1917/1997) tarafından

1984 yılında ilk baskısı yapılan *Lemehât min Târîhi's-sünne ve ulûmi'l-hadîs* başlığını taşımaktadır. Tercih noktasında metodoloji sunmasının yanı sıra İbn Kayyim ve İbn Arrâk'ın tespitlerini de havi olması açısından önemli kabul edilen bu eser, yalan haber tespit metodolojisi açısından gelenekte var olan birikimi bir araya getirmiştir. (Ebû Gudde, 1984; Kandemir, 2017)

Tarih usûlünde ise haberi teyit aşamasından tarih yazıcılığına kadar geçen safhada takip edilmesi gereken birtakım metotlar bulunmaktadır. (Humphreys, 2004, ss. 111-142) Tarihçiler ile hadisçilerin tenkit metotlarını karşılaştıran Mustafa el-A'zamî (1932-/2017), tarihçinin ulaşılması mümkün olan bütün kaynakları toplamak ve elde ettiği verilerin doğruluğunu temin etmek için tenkite tabi tutmak gerektiği şeklinde iki ana esas belirler. Buna göre elde edilen verilerin güvenilirliğini teyit çabasıyla "usûl zayi olursa tarih de zayi olur" ilkesi işlevsel hale getirilmektedir. Netice itibarıyla tarihi belgenin doğruluğunun tespiti ve zaman-mekân ilişkisinin incelenmesi sayesinde belgenin oluştuğu şartlara dair bilgi temin edilir ve olumlu-olumsuz iç tenkit yapılır. Olumlu iç tenkit; yorumlanması ve manalarının anlaşılması için tarihî kaynağın tahlilinden ibarettir. Olumsuz iç tenkit ise; haberin sahibinin havâss-ı selîme ve sağlam bir akıldan faydalananarak bizzat görüp duyduğu şeyler hakkında sıhhatli bilgiler verip vermediğini ve fiilî olarak görmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini teyit etmektir. Böylece tarih tenkit yönteminde haber teyidi açısından genel bir çerçeve belirlemek üzere şöyle bir tablo çıkabilir:

- a. Ulaşılabilecek bütün kaynakların tamamını temin etme.
- b. Eldeki metinlerin doğruluğunu tespit etme.
- c. Lafızların manası ile müellifin yazdığı haberde ne kastettiğinin ortaya çıkması adına olumlu iç tenkit ve metin tahlili yapma.
- d. Tarihçinin doğruluğu ve adâletini tespit ile verdiği bilgilerin doğruluğunu ve titizliğini teyit etme şeklinde olumsuz iç tenkitte bulunma. (A'zamî, 1990, ss. 91-95, 1990, ss. 135-140)

Zikri geçen bu aktarımlardan hareketle yalan haberle ilgili doğrudan bir metodoloji geliştirmekten daha ziyade tarih tenkit metodu ile ilgili genel ilkelere belirlendiği gözlemlenmektedir. Buna mukabil hadisçi kimlikleriyle şöhet kazanan İbn Kayyim, İbn Arrâk, Sehâvî (902/1497) ve Aliyü'l-Kârî

(1014/1605) gibi âlimlerin yalan haberin tespiti muhtelif tasnifler yaptıkları görülmektedir. Modern dönemde Ebû Gudde ve M. Yaşar Kandemir gibi sadece yalan haber tespit metodolojisi etrafındaki çalışmaların benzerlerinin tarih metodolojisinde sistematik bir biçimde ortaya konulduğu tespit edilememiştir. Dolayısıyla tarih tenkit yöntemine dair zikredilen hususların umumi tenkit için kullanıldığı söylenebilir. (Aliyyü'l-Kârî, 1971; Ebû Gudde, 1990)

Görüldüğü gibi haber, ilim geleneğinde pek çok disiplin tarafından konu edilmiştir. İslâm'ın erken dönemlerinde haber bilgisinin aktarılma usûlüne duyulan güvenin bir sonucu olarak rivayet kültürü oldukça fazla ihtimam gösterilmiştir. Hadis, tefsir, fıkıh, kelam ve tarih gibi pek çok alanda rivayetlere yer verilmiştir. Ancak konuları itibarıyla hadis ve tarih ilimlerinin rivayet kültüründen diğer ilim dallarına göre çok daha fazla beslendiği muhakkaktır. Bu bakımdan hadis ve tarih ilimlerinin usûlleri arasındaki ilişki tetkik edilmeye muhtaçtır.

3. Hadis ve Tarih Usûlü İlişkisi

Hadis usûlü, hadisleri aslına uygun bir şekilde daha sonraki nesillere aktarabilmek için sahih olanlarını olmayanlardan ayırmayı amaç edinen bir ilim dalıdır. Hz. Peygamber'e izafe edilen söz, fiil ve takrirleri kendine mahsus birtakım kurallar geliştirmek suretiyle ayıklamayı ve İslâm'ın ikinci büyük taşıyıcı unsuru olan sünneti her türlü şüpheden arındırmayı amaçlamaktadır. Hadisçiler, haberlerin sıhhatini belirlerken daha çok haberlerin senetleriyle meşgul olmuşlar ve râvinin güvenilir olduğunu tespit etmenin metnin de güvenilirliğini sağlayacağını düşünmüşlerdir. (İstemi, 2017, ss. 38-48)

Tarih usûlü ise, geçmişte yaşanan hâdiseleri inceleyerek sebep-sonuç ilişkisine riayet etmek suretiyle olayların meydana gelmesini sağlayan etkenleri araştırmaktadır. İbn Haldûn'un Orta çağ Müslüman tarihçiliğinin hadis ilmiyle münasebet kurmasına karşı çıktığı, tarihin konusu olan olay ve haberlerle hadisin konusu olan olay ve haberleri birbirinden farklı gördüğü iddia edilmiştir. Bu iddiaya göre hadis bilim dalı şariat koyucu tarafından dile getirilen şeri haberlerle iştigal etmektedir. Şeriatı kabul eden kişinin ise onun içeriğinin doğru ya da yanlış olduğunu tetkik etmesi mümkün değildir. Bu bakımdan hadisçiler sözü edilen haberlerin biçimlerini, başka bir deyişle hakikaten aktarılan biçimde söylenip söylenmediğini tetkik etmektedirler. Tarihçiler ise be-

lirli bir çağ ya da insan topluluğuyla ilişkili haberlerle ilgilenmektedirler. Dolayısıyla haberin kim tarafından aktarıldığından daha ziyade haberler arasındaki mutabakatı esas almaları gerekmektedir. Bu durum şer'î haberin vaz'î ve naklî oluşunu doğurmakta ve İbn Haldûn'a göre belli bir çağa veya belli bir insan topluluğuna ilişkin tarihsel olaylara dair haber olarak gördüğü olaylar için sadece kişi eleştirisi değil "olay eleştirisi" yapmalı ve metnin içeriğine girilmelidir. Bunu sağlayacak unsur ise İbn Haldûn ile bütünleşen ve her açıdan insanın toplumsal hayatıyla ilişki kuran umran bilimidir denilebilir. (Arslan, 2008, ss. 54-56; İbn Haldun, 2007, s. 1/158-163)

Söz konusu eleştirilerin haklılık yönleri elbette vardır. Ancak hadis rivayetlerinde sadece Hz. Peygamber'in şer'i yönü yer almamaktadır. Nitekim pek çok rivayette Hz. Peygamber'in farklı tasarruflarıyla karşılaşılmaktadır. Bunun yanında hadisçilerin haberin kim tarafından aktarıldığına daha fazla mesai harcadığı muhakkaktır. Ancak sadece haberin aktarım biçimleriyle sınırlı kaldıkları iddiası kabul edilemez.

Tüm bunların yanında İslâm tarihçiliğinin erken dönemde hadis ilmi içerisinde ve onun kaidelerine bağlı kalarak aktarıldıktan sonra müstakil bir disiplin haline geldiği de iddia edilmektedir. İlk tarih ve siyer çalışmalarının hicri ikinci asrın başından itibaren ortaya çıkması da bu duruma delalet etmektedir. Ancak rivayet aktarım tarzı olarak hadis ilminin yönteminden istifade ederek tarihi rivayet malzemesini alt alta sıralayan erken dönem İslâm tarihçileri, bu rivayetleri hadisçilerin metodolojik hassasiyetlerini gütmeden bir araya getirmişlerdir. (Arslan, 2014, ss. 68-72) Zira Hz. Peygamber'in "Kim bilerek benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın" (Buhârî, 1419, İlim 38; Müslim, 1419, Mukaddime 2) rivayeti, hadisçileri haber meselesinde çok hassas davranmaya ve analitik metotlar geliştirmeye sevk etmiştir. (Khalef & Tuzcu, 2018, s. 183) Erken dönem tarih disiplinin hadis ilminde olduğu gibi rivayetlerden müteşekkil olması hadis ilminde olduğu gibi tarih ilminde de nakilci bir yönelimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. (İbn Haldun, 2007, s. 1/167; Kafesoğlu, 1963, ss. 7-11)

4. Yalan Haberin Ortaya Çıkmasının Nedenleri

Kayıtlı tarihin beş bin yıl öncesinden başlayarak günümüze kadar geçirdiği evrelerin en önemli çıktısı bilginin/tarihin aktarımıdır. Günümüzde elde

edilen materyallerden insanlık tarihinin en eski dönemine doğru araştırmalar hala devam etmektedir. Tarihi kurucu unsur, yaşanan olaylar kadar anlatılardır. Anlatılar, sonraki kuşakların zihin dünyasında yaşanan olayları kurgulayan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yalan haber/fake news ise doğru bilginin yanında tarihi süreçte varlığını sürdürerek devam eden anlatı türünün sonuçlarından biridir. Örneğin; milattan önce 13. asırda Mısır-Hitit arasında yaşanan Kadeş Savaşı 19. asra kadar Mısır Kralı II. Ramses'in başta Karnak Tapınağı olmak üzere pek çok duvara nakşettirdiği bilgilerden hareketle savaşı II. Ramses'in büyük bir zaferle kazandığı kabul edilmiştir. Ta ki Anadolu coğrafyasında Hattuşaş'ta bulunan kil tabletlerdeki hiyerogliflerin çözülmeye başlamasıyla II. Ramses'in yalan haberlerle sanki savaşı kazanmış algısını insanlık tarihine kabul ettirdiği anlaşılmıştır. (Aydoğan, 2021, ss. 129-151; Ertuğrul, 2018)

Aynı şekilde objektif bir bakış açısıyla söyleyecek olursak tarihin bir bölümünde Muhammed ismiyle yaşayan ve İslam peygamberi olduğunu iddia eden kimse, taraftarlarını 23 yıl boyunca birtakım öğretiler etrafında toplamış ve belirli inanç ve ibadet formları tatbik etmiştir. Kendisinin vefatı ile birlikte ortaya çıkan doğru/yalan pek çok söz ona izafe edilmiştir. Örneğin, günümüzde imamet meselesi etrafında devam eden tartışmaların odak noktasını oluşturan ve Gadîr-i Hum olayı olarak bilinen meseleye göre Muhammed, kendisinden sonra damadı da olan Ali b. Ebî Talib'i yerine halife bırakmıştır. Bu hâdise Şiîler tarafından Gadîr-i Hum adlı bir bayram haline getirilmiş ve Ömer b. Hattab başta olmak üzere ilk halifeleri, hilafeti gasp ettiklerinden dolayı tenkit eden anlayışı günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet olarak varlığını devam ettiren düşünceye göre tarihte Gadîr-i Hum mevkiinde Hz. Peygamber'in Hac dönüşünde "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır... (Ahmed b. Hanbel, 1995, s. 2/262; 5/180; 38/193) ifadeleriyle bir hadis nakledilmiş ancak Şiîlerin belirttiği gibi hadiste geçen mevlâ/veli ifadelerinin halife anlamının kastedilmediğini daha çok dost/arkadaş manasında kullanıldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin ilk halife olması gerektiğini iddia eden bilgiler haberi yanlış anlamak/kullanmaktan ileri gelen bir anlayışın sonucu kabul edilmelidir. (Fırlalı, 1996, ss. 279-280; Sofuoğlu, 1983, ss. 461-469)

Biri tarihi diğeri dinî vasıftaki bu iki bilgi, yalan haberin geçirdiği süreçler bir yana etki düzeylerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Buna göre insanın yaşadığı her olayın içine yalan haberin girebileceği gerçeğini dikkate alarak haberin ortaya çıkış sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

- a. Siyasi sebepler.
- b. Dine veya devlete olan düşmanlık.
- c. Irk, kabile, dil, ülke, veya lider taraftarlığı.
- d. İdarecilere yakınlaşma.
- e. Dünyevi birtakım menfaatler elde etme.
- f. Kıssa, vaaz, irşad gibi anlatıları etkin kılma.
- g. İnandığı görüşü yayma ve insanları iyiliğe teşvik/kötülükten sakındırma.

h. Mezhep, fırka ve grupların ihtilafları. (Ebû Gudde, 1984; Kandemir, 2004, ss-494-496; 2017)

Bu maddelerin daha çok hadis ilminde haber uydurma sebeplerini teşkil ettiği düşünülebilir. Ancak ileride görüleceği üzere tarihçiler de mezkûr sebeplerden müstağni kalmamış ve tarih tenkit metodunda benzer noktalara temas etmişlerdir. İbn Haldûn, tarih biliminin özgün karakterlerinden olması ve yalan haberin tespitine yönelik hatırı sayılır tespitler yapmasıyla dikkat çekmektedir. Bu bakımdan çalışmamızın odak noktasını İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de ortaya koyduğu yalan haber tespit yöntemleri oluşturacaktır. Biz, yalan haberi aktaran açısından ve bizatihi haberin kendisi açısından doğuracağı sonuçlar üzerinden tahlil edeceğiz.

4.1. Haberi Aktaran Açısından

Bütün ilim dallarında olduğu gibi hadis ve tarih ilmi içerisinde de hâdiseler araştırılmadan ve doğruluğunu teyit etmeden başkalarına aktaran kişiler vardır. İbn Haldûn, bu kimselerin taklit ehli olduğunu söylemektedir. Zira onlar, tarihi kayıtları sorgulamaksızın eserlerine alan ve kendilerinden önceki birikimi tahkik etmeden taklit üzere hareket edenlerdir. (İbn Haldun, 2007, s. 1/158) Bu doğrultuda İbn Haldûn, tarih ilmiyle iştigal eden kimseleri birinci,

ikinci ve üçüncü nesil olarak tasnif etmiştir. Birinci nesil, kendilerinden önceki birikimden istifade ederek haberleri toplayarak bir araya getirmişler ve bir sonrakilere ilmi emaneti sevk etmişlerdir. İkinci nesil, bir önceki neslin kendilerine tevdi ettiği haberlere uydurma bilgiler sokuşturmuşlardır. Üçüncü nesil ise, ikinci neslin kendilerine bıraktığı ve içerisinde uydurma haberlerin olduğu kitapları tahkik etmeyerek taklit üzere kalmışlardır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/158-160) Esasında İbn Haldûn'un söz konusu eleştirisi sadece tarih ilminin sınırlarında geçerli değildir. Nitekim modern dönemde geleneği kutsayan ve geçmiş bilginlerin sözlerinin, aktardıkları haberlerin sorgulanmasının mümkün olmadığını diline pelesenk eden pek çok kişi ve grup vardır. Bunlar, "ihtiyaç duyduğumuz her bilgi kütüphanedeki raflarımızda mevcuttur" anlayışıyla ortaya çıkan yeni problemlere çözüm sunmakta biçare kalmakta ve bu kaynaklarda yer alan haberlerin sıhhat değerlendirmelerinin yapılması gerektiği fikrine itibar etmemektedirler.

Buna paralel olarak İbn Haldûn'a göre haberin kaynağına aşırı güvenmek de yalan haberlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle haberi aktaran râvinin güvenilir olduğuna itimat edilip rivayetleri tetkik edilmediğinde, yalan haberlerin önü açılmaktadır. Zira sözü edilen aşırı güven, haberin herhangi bir incelemeye tabi tutulmadan alınmasına ve pek çok uydurma haberin tarihi kaynaklarda yer almasına sebep olacaktır. İbn Haldûn'un haberin kaynağına aşırı güvenmenin yanında habere çok fazla güvenmenin doğuracağı problemlere işaret etmesi de dikkat çekicidir. Bu durum, tarih usûlünde haberi getirenin doğruluğu kadar haberin sıhhat durumunun da önem arz ettiğini göstermektedir. Nitekim habere aşırı güvenmenin sonucunda haberi tetkik etme ihtiyacı ortadan kalkmaktadır ve zayıf ya da uydurma pek çok haber rivayet kültürü içerisinde kendisine yer bulabilmektedir. (İbn Haldun, 2007, s. 1/158)

Benzer hususların hadis rivayetinin ilk döneminde karşımıza çıktığını ifade edebiliriz. İbn Sîrîn'in (110/729) hicri I. asrın başı için haberin kaynağını sorma ihtiyacının olmayışına dair vurgusu, sahabenin güvenilirliğinin bir tezahürüdür. Bu düşünce, sonraki dönemlerde kavramsal boyut kazanacak ve "كلهم عدول" terkibi ile sahabenin dinî bir mesele hakkında asla yalan söylemeyecekleri teorisini meydana getirerek özellikle rical ve cerh-tadil ile ilgili eserlerde tâbiîn ve sonrası inceleme konusu edilirken sahabe hakkında peşin bir

hükümle adalet şartını sağlamaları yeterli görülecektir. Tıpkı İbn Haldûn'un ifade ettiği gibi böylesi bir güvenin sonucunda özellikle hicri 35. yılından sonra Hz. Osman'ın şehadeti ile başlayan fitne hareketleri, yalan haberin yayılmasına neden olmuş ve haberin kaynağına dair güvensizlikler baş göstermiştir. (A'zamî, 1996; Çiftçi, 2019, s. 42-53)

Hadislerin Kur'an ayetleri ile karışma endişesi ve güvenilir bir şekilde aktarılması için Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in göstermiş oldukları hassasiyet ile hadis nakledenleri adeta sorguya çeken tavırları, tedvin sürecini birinci asrın sonuna kadar ertelemeye bir sebep görülse de haberin kimden alındığı ile ilgili gösterilen hassasiyet, rivayet kültürünün temellerinde ciddi bir duruşu içselleştirmenin önünü açmıştır. Bu da yukarıda ifade edildiği üzere sahabenin tamamının hadis rivayeti açısından adaletli kabul edilmelerini sağlamıştır. İbn Haldûn'un ifadesiyle haberi getirene duyulan aşırı güvenin "birinci nesil" diye tanımlayabileceğimiz sahabe tabakasında hadis rivayeti açısından mutlak geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim Hz. Aişe'den Ebû Hüreyre'ye yönelik tenkitler; İbn Abbas ile İbn Ömer arasında vuku bulan tartışmalar bu konudaki en bilinen örneklerdendir. (Kuzudişli, 2020, ss. 200-220; Zerküşî, 2002)

Sonraki süreçte adaleti ile maruf olan ve ilmi taşıyan sahabenin vefatı ve fetihler, fitne olaylarından doğan bazı tartışmalar, zındıkların faaliyetleri hem rivayetlerin kaybolması endişesini doğurmuş hem de hadis uydurmalarının artmasına neden olmuştur. Bu durum, dinin en değerli yapı taşlarından biri olan hadislerin korunması başta olmak üzere dışarıdan gelebilecek etkileri bertaraf etme fikrini akıllara getirmiş ve dinî bir kutsiyet de atfedilen isnad sistemi özel bir yöntem haline getirilmiştir. Ayrıca adaletin yanı sıra güvenilirlik ve mürüvvet gibi hususları da içine alacak şekilde cerh-tadil; yalan veya uydurma ya da zayıf ve problemli rivayetleri bir araya getiren duafâ ve mevzuât literatürü; haberin bizzat kendisi ile ilgili muhteva veya metin tenkidi gibi disiplinlerin temelleri atılmıştır. (Ebû Gudde, 1984, ss. 110-125; Kandemir, 2017, ss. 130-167)

Haberi taşıyana olan güvenin karşılığı olarak "insanların en güvenilirli" veya "insanların en yalancısı" şeklinde gelişen kavramların ardından, daha mutedil bir bakış açısıyla "hadisleri yazılır" ve "saduk" gibi kavramlarla şahıs

merkezli şehadetleri kapsayan bir ara geçiş sağlanmış, böylece “adalet” ve “zabt” eksenli işleyen ve işlevsel olarak kullanılan bir yöntem gelişmiştir. Sö-zün sahibine olan güven, hadis ilmi açısından oldukça önemlidir. Sahabe son-rasında bu güvenin mutlak olarak sağlandığını söylemek neredeyse imkan-sızdır. Fıkıh alanında otorite olan Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel; hadis alanında otorite pek çok râvi, bazılarına göre “güvenilir” bazılarına göre ise “zayıf” veya “Râfizî” ve “Mürciî” gibi vasıflarla cerhe konu edilmiştir. Bunu tespit etmek için bir râvinin bütün haberleri toptan redde-dilmemiş ve belirli bir hoca veya şehir ehlinde aldığı haberleri kabul edilir-ken ihtilat ya da kitaplarını muhafaza edememesinden dolayı naklettikleri kabul edilmemiştir. (Aşıkkutlu, 1993, ss. 394-401; 1997; Kurt, 2020)

Râvinin hadisi edinim ve aktarım yolları rivayetin güvenilirliğini belir-lemede bir kriter haline gelirken her türlü kopukluk yüzünden rivayete olan güven zedelenmiş ayrıca râvinin hocasını gizlemesi bir kusur kabul edilmiştir. Râvinin tanınmaması önemli bir güven problemini beraberinde getirirken bu sorunu ortadan kaldırmak için tabakat ve rical ilmi geliştirilmiş ve senedde kopukluklara müsamaha gösterilmemiştir. (Kağıt, 2022, ss. 41-86)

Son olarak güvenilir olan râvinin özellikle ahkama dair getirdiği her ha-ber, mutlak anlamda amele konu edilmemiş her ne kadar haberin senedi mut-tasıl ve güvenilir kimselerden oluşsa bile farklı gerekçeler öne sürülerek mak-bul-merdud ayırımına mamulün bih kaydı eklenmiştir. (Acar, 2020, ss. 18-19)

İbn Haldûn’a göre tarih ilmine yalan haberlerin karışma sebeplerinden bir diğeri de tarafgirliktir. Bu kimseler kendi şahsi ya da aidiyet hissettikleri ekollerin düşüncelerini destekleyen her türlü argümanın doğru olduğuna hükmetmektedirler. Esasında bunu ortaya çıkaran temel etken bireylerin kişi-sel çıkarlarını kerteriz almalarıdır. Dolayısıyla bu kimseler objektifliğini yitire-rek yalan haberleri doğru zannetmekte ya da yalan olduğunu bile bile bu ha-berleri doğruymuş gibi aktarmaktadır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/199, 200; Kan-demir, 2017, ss. 27-42)

İnsanoğlunun güç elde etme veya bir düşünce ya da ideoloji etrafında kenetlenme güdüsünün bir sonucu olan siyaset, tarafgirlik, ırkçılık ve hatta inanç gibi unsurlar, esasında belirli bir düşüncenin merkeze alınması ile yalan haber üretmeyi doğurmaktadır. (Kandemir, 2017, ss. 27-52) Bir açıdan yönet-

me ve yönetilme ile ilgili güdülerin tetikleyici yönü, diğer açıdan inanç etrafında kümelenen yapıların getirdiği motivasyon, olmayanı varmış gibi göstermeyi beraberinde getirmiştir. Hadislerin tedvin sürecinde siyasi ortamın getirdiği tarafgirlik, hadis edebiyatının oluşum aşamasında etkileyici olmuştur. (Özpınar, 2013, ss. 41-67) Aynı şekilde Emevîler döneminde Arap milliyetçiliği ve tarafgirliği resmi politika haline gelmiş, buna uygun olarak “Arap milletin insanların en hayırlısı oldukları” ve “Cennette Arapça konuşulacağı” gibi haberler uydurulabilmiştir. Bu tarafgirliğin inanç boyutunu Haricilik ve Şiilik gibi aşırı fırkaların teşekkül dönemlerinde görmek mümkündür. Ayrıca zındık olarak tanımlanan ve açık bir şekilde dine zarar verme düşüncesini barındıran fırkalarda da bu durum gözlemlenmektedir. Bunun yanında ekolleşmenin bir sonucu olarak hadis uydurma faaliyetlerine karşı çıkan bazı akımlar da tarafgir müntesiplerinin ekollerini yüceltme veya diğer ekolleri kötüleme düşüncesi, haber uydurma faaliyetlerinin önünü açmıştır. (Aliyyü'l-Kârî, 1971, s. 245; İbn Arrâk, 1399, s. 2/11; İbnü'l-Cevzî, 1997, s. 1/37; Sadık, 1997, ss. 57-59; 80-86)

Tarafgir kimsenin rivayetinin odağında cemaat, millet veya mezhep gibi grup aidiyeti vardır. Bu bakımdan hem tarihçiler hem de muhaddisler böylesi bir tarafgirliği red sebebi kabul etmiştir. Bu bakımdan haberi aktaran açısından tarihçilerle hadisçilerin büyük oranda benzer görüşler serdettiği sonucu ortaya çıkmıştır.

4.2. Haberin Kendisi Açısından Ortaya Çıkan Problemler

İbn Haldûn, haberin kaynağına aşırı güvenmenin yanında habere çok fazla güvenmenin doğuracağı problemlere de dikkat çekmiştir. Bu durum, tarih usûlünde haberi getirenin doğruluğu kadar haberin sıhhat durumunun da önem arz ettiğini göstermektedir. Nitekim habere aşırı güvenmenin sonucunda haberi tetkik etme ihtiyacı ortadan kalkmaktadır ve zayıf ya da uydurma pek çok haber rivayet kültürü içerisinde kendisine yer bulmaktadır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/200)

Hadisçiler kaynağı güvenilir olmayan haberlere itimat etmemektedir. Bu bakımdan hadisçilere göre haberin bizatihi kendisine güvenmek için kaynağına itibar etmek gerekir. Dolayısıyla onların konuyla ilgili örnekleri hem habe-

rin kaynağına hem de haberin kendisine güvenmenin sonucunda ortaya çıkmaktadır.

İnsan merkezli bilgiyi ilke edinen tasavvufta “ma’rifet-i nefis” terkihiyle ifade edilen kendini bilme, “marifetullah” bilgisi için bir öncül kabul edilmiştir. Harrâz’ın “Nefsinde olanı bilmeyenin rabbini bilemeyeceği” ifadesi, Sülemî tarafından nakledilirken bu düşünce “Nefsini bilen Rabbini bilir” şeklinde hadis olarak karşılık bulmuştur. Buna göre beşer kendisini ne kadar iyi tanırsa Rabbini de aynı ölçüde tanıyabileceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır ki bu durum ayetlere de muhalif değildir. Konu hakkında “İnsanlara âfâkta ve nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun hak olduğu onlara âşikâr olsun” (Fussilet 41/53); “İnancı tam olanlar için yeryüzünde âyetler vardır, nefislerinizde de öyle, görmüyor musunuz?” (ez-Zâriyât 51/21) meâlindeki âyetler marifet-i nefis terkihi ile ilişkilendirilerek kavramın dinî bir aslı da teyit edilmiştir. (Uludağ, 2003, ss.56-57) Böylece hadis olarak nakledilen “من عرف نفسه فقد عرف ربه” ifadesi, hadis olarak nitelendirilmiş ve tasavvufta kurucu metin kabul edilmiştir. İlk dönem temel hadis kaynaklarında sened ve metnine ulaşamayan bu metnin hadis olduğu fikri tasavvufçular nezdinde kabul görmüştür. Söz gelimi Muhyiddin İbn Arâbî, *Fütühât*’ta 58 yerde bu haberi nakletmiştir. Ne var ki Hz. Peygamber’e izafe edilen bu haber, tespit edildiği kadarıyla antik Yunan filozoflarının sözlerinden, Harrân Sâbiî okulunun kapısına işlenmeye kadar İslam öncesi dönemlerde kullanılmaktadır. Bu bilgiler daha sonra tercüme faaliyetleri ile birlikte İslam toplumuna girmiş olup İbn Fâtik tarafından Sokrates ve Eflatun’un bu manayı hâvî sözleri Arapça’ya tercüme edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında taşıdığı anlam açısından dinin asıllarına aykırı olmayan bu ve benzeri pek çok metin, dinin asıllarına aykırı olmadığından sanki Hz. Peygamber’den sadır olmuş gibi anlaşılmış ve haber, doğru kabul edilmiştir. (Yüceer, 2021, ss. 514-515) Bu ve benzeri pek çok yalan haberin iştihar etmesiyle sadece metne veya kaynağa aşırı güvenmenin doğurduğu sonuçlar hem tarih hem de hadis usûlcülerinin dikkatini çekmiştir.

İbn Haldûn, haberdeki inceliği anlayamamaktan kaynaklanan problemlerin de yalan haberin ortaya çıkmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. Esasında bu kaide hem haberi aktaran hem de haberin kendisi açısından ortaya çıkan problemlere yöneliktir. Sözü edilen mesele, haberin herkes tarafından ilk akla gelen manasının dışında, satır aralarında kalan ve mahiyetine nüfuz etmemizi

sağlayacak içerikleri üretebilme yetisidir. İbn Haldûn, bu yeteneğin tarihçide olması gerektiğine işaret etmektedir. Zira bir olayın pek çok yönü olabilir. Bunun için tarihçinin olayın görünmeyen taraflarını da ortaya çıkarabilecek bir yetkinliğe sahip olması gerekir. Bu inceliğin yakalanmaması halinde tarihi verilerin salt kişisel yorumlardan ibaret kalacağı ve bunların zamanla haberin doğru anlaşılmasını engelleyerek yalan haberin yaygınlık kazanmasına sebep olacağı vurgulanmaktadır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/195)

İbn Haldûn'a göre yalan haberin ortaya çıkmasının nedenlerinden bir diğeri de haberin bağlamını kavrayamamaktır. Zira kaynak konumunda bulunan tarihçinin haberi bağlamından kopararak yaşanan olayın hilafına yönlendirmede bulunması muhtemeldir. Daha sonraki tarihçiler söz konusu bağlamı tetkik edemeyerek yanlış bir kurgu oluşturabilir ve bu da yalan haberlerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. (İbn Haldun, 2007, s. 1/195)

Yalan haberin hangi vasıfları taşıdığı usûl kitaplarında mündemiçtir. Muhaddislerin metodu pek çok yalan haberin ayrıştırılmasına katkı sağlamaktadır. İbn Haldûn'un haberdeki inceliği anlayamamanın yalan haberin ortaya çıkmasına sebep olduğuna dair kanaati, hadis usûlünden ziyade fıkhu'l-hadis alanıyla ilgilidir. Zira hadisçiler mesailerinin önemli bir kısmını hadislerin sahihini sakiminden ayırmaya hasretmişlerdir. Söz konusu metinlerdeki inceliği daha çok fakihler tespit etmişler ve bunun gündelik hayata aktarımıyla ilgili çaba sarf etmişlerdir. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in ne yaptığından daha ziyade neye anlam yüklediğinin ve başka bir deyişle gâî maksadının tespit edilmesi gerekmektedir. İslâm ilim geleneğinde bu misyonu fakihler üstlenmiş ve rivayet kültüründe yer alan haberlerdeki inceliği tespit etmeye çalışmışlardır. İbn Haldûn'un söz konusu eleştirisi sadece tarihçiler için geçerli değildir. Başta hadisçiler olmak üzere İslâm ilim geleneğindeki pek çok ekol ve düşünce bu hataya düşmüştür.

Hadisçiler de özellikle şerh literatürüyle birlikte hadislerin bağlamına ihtimam göstermişlerdir. Bağlam, toplumların ahdi zihninde yer eden olgularla ilişkisini gösteren değer ve sonuçlardır. Bu bakımdan dilsel, konusal, zamansal, kültürel, siyasi ve coğrafi bağlamdan bahsetmek mümkündür. Biz Hayber halkından cizyenin kaldırılmasıyla ilgili uydurulan bir yalan haberin tarihi bağlamla mevsukiyetini yitirmesini burada zikretmek istiyoruz. Bu hu-

susta İbn Kayyim, hadisin batıl olup olmadığının metinde bulunan karineler sayesinde çözülebileceğine işaret ederek haberin tarihi bağlamına dikkat çekmiştir. Bu konuda ahkama da taalluk edecek şekilde nakledilen rivayet, Hayber halkından cizyenin kaldırılması ile ilgilidir. Kaynaklarda Taberî (310/923), Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) ve İbn Teymiyye'nin (728/1328) görüp incelediği ve yalanladığı bilgisine ulaştığımız "Hayber Belgesi" şeklinde bilinen habere göre Yahudilerin bir kısmı, Hayberlilerden Hz. Peygamber'in cizyeyi kaldırdığına dair belge ile halifeye gelmişler ve kendilerinden cizyenin kaldırılmasını talep etmişlerdir. Hatîb'in gördüğü nüshada mevcut belgeyi Hz. Ali'nin yazdığı, Muâviye b. Ebî Süfyân (60/680) ve Sa'd b. Muâz'ın (5/627) şahit olduğu söylenirken; İbn Teymiyye'ye hicri 701 yılında gelen Hayber Yahudilerinin elinde bulunan vesikada belgeyi yazan Muâviye, şahit olanın ise Sa'd b. Muaz olduğu belirtilmiştir. Yalan haberi tarihi bağlamında değerlendirme metoduna uygun olarak İbn Kayyim bu olayı onu aşkın gerekçe ile çürütmüştür. Metodik birkaç unsuru zikretmek yerinde olacaktır. Metnin tarihi bağlamına göre Sa'd b. Muaz'ın şehadeti bulunmaktadır. Halbuki o, Hayber'den önceki, Hendek savaşından sonraki ay vefat etmiştir. Belgeyi Muâviye'nin yazdığı bilgisi de yer almaktadır. Ancak Muâviye, Mekke'nin fethi esnasında Müslüman olmuştur. Tarihi bağlama uygun düşünüldüğünde ise cizye ayeti henüz inmemiştir. Bu yüzden Tebük seferi sonrasına kadar cizyenin ne olduğu henüz bilinmiyordu. (Güner, 2006, ss. 89-90) Cizye ayetinin inmesiyle birlikte Hz. Peygamber'in Necran Hristiyanları ile Yemen Yahudilerine cizye hükmünü uygulayıp Hayber Yahudileri ile daha önce antlaşması olduğu için geçici süre uygulamaması, Hayber Yahudileri tarafından özel bir af olarak metin haline getirilmiş ve bu sahte belge düzenlenmiştir. Hz. Peygamber döneminde zorunlu ikamet vergisi olmadığı için metinde yer alan ve Hz. Peygamber'in Hayber halkından zorunlu olan vergiyi kaldırdığı iddiası tarihi bağlamla uyuşmaz. Konunun hukuki bir sonuç doğurması hasebiyle başta sahabe olmak üzere tâbiîn ve mezhep imamları tarafından bilinmesi gerekirdi. Oysa sadece Yahudiler, aleyhlerinde olan meseleyi çözerek lehlerine dönüştürecek bu metni ileri sürmektedir. Kaldı ki Hayber Yahudileri, Allah ve Resulüne harp etmenin yanında ona suikast tertip edecek kadar ileri gitmişlerdir. Hz. Peygamber, kendisine düşmanlıkları bulunmayan uzak bölgedekilerden bile cizyeyi kaldırmadığı halde kendisini öldürmeye teşebbüs eden Hayber Yahudilerine iltimas etmesi muhaldir. İbn Kayyim'in yanı sıra daha önce İbn Tey-

miyye, Hatîb ve Taberî gibi âlimlerin de değişik argümanlar geliştirerek yalanladıkları bu haber, herhangi bir isnad veya râvi analizi yapılmadan metne ve bağlama göre tahlil edilmiştir. Sonuç olarak; yalan haberin tespitinde bağlamın büyük bir rolü vardır. Tarihçiler gibi hadisçiler de söz konusu ilkeye riayet ederek haberleri incelemişler ve bu bağlı olarak yalan haberleri teşhir etmişlerdir. (İbn Kayyim, 1970, ss. 102-106)

5. Yalan Haberi Ortaya Çıkarma Metodu

Klasik hadis usûlünün “kim” dedi sorusu ile başlayan ve isnad ile ivme kazanan haberi tetkik etme yöntemlerinde “senede bakmaksızın yalan haber tespitinin imkânı” da tartışılmıştır. Hadis literatüründe rivayetleri tanımada mahir olan kimsenin senede bakmaksızın yalan haberi bilebileceğine dair bir ittifak olduğu söylenebilir. Nitekim bu hususta ortaya çıkan illel adını alan müstakil bir literatürden de bahsedebiliriz. Tarihçiler ise yalan haberi ortaya çıkarırken takip edilmesi gereken metodu, iç-dış tenkit teorisi etrafında şekillendirmişlerdir. (Leon, 1989; Togan, 1969) Bu bağlamda yalan haberi ortaya çıkarma metotları açısından hadisçiler ile tarihçilerin metodu inceleme konusu yapılacaktır.

5.1. Haberi İnceleyen Açısından

İbn Haldûn haberi inceleyen kişinin belirli bir metodolojisinin olması gerektiğini ifade etmektedir. Zira tarih ilmi karizmasını metodoloji sahibi bilginlere borçludur. Esasında tarih ilmini, insanların güvenilmeyen verilerin bir arada bulunduğu kaynak olarak görmelerinin bir sebebi de metodoloji sahibi olmayan sözde bilginlerin doğru ya da yanlış tüm bilgileri bir araya getirmeleridir. Nitekim kendisi de bir metodoloji sahibi olduğunu ve kendisinden sonra tarih ilmine ilgili duyanların bu metodolojiden istifade edeceğini iddia etmektedir. Bu kapsamda İbn Haldûn, bir usûl üzere hareket eden bilginlerin yalan haberi ortaya çıkarmak için haberleri kapsamlı incelemeye tabi tuttuklarını ileri sürer. Zira kendisi de daha önceki birikimden istifade ettiğini, ancak bunun yanında söz konusu haberleri ve haber sahiplerini (râvileri) inceledikten sonra haberlere itimat ettiğini vurgulamıştır. İmam Şafii’nin de ifade ettiği üzere Allah’ın kitabının dışındaki her kitapta eksik ya da hatalar olabilmektedir. İbn Haldûn bu eksikliklerin ancak titiz bir araştırmacının eliyle asgariye düşebileceğini, aksi halde daha sonraki nesillerin tarih bilgisini ifsat edecek

haberleri kaynaklarda yer alabileceğini söylemektedir. Esasında o, tarihçinin derin araştırmalar sonucunda doğru bilgiye ulaşabileceğini ifade ederek önceki başlıklarda ifade edilen taklitçilerin nasıl davranması gerektiğini ortaya koymaktadır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/158)

İbn Haldûn tarihçinin yalan haberleri ortaya çıkarabilmesi için tek bir kaynakla yetinmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Zira bir haberin doğru olup olmadığı yine o haberin farklı kaynaklarda nasıl aktarıldığına bağlıdır. Tarihçi bir haberin doğruluğunu onun benzerleriyle mukayese ederek ortaya çıkarabilir. Bu da tarihçinin bir konuyla ilgili birden çok veriyi gözden geçirmesi gerektiği gerçeğini gün yüzüne çıkarmaktadır. Ancak söz konusu veriler sadece tarihi kaynaklarla sınırlı kalmamalı siyaset, sosyoloji, antropoloji ve coğrafya gibi pek çok disiplini içinde barındırmalıdır. (Duman, 2010, s. 173; İbn Haldun, 2007, s. 1/189)

Öteden beri hadis ilminin isnad sistemi ve rical tenkidi daima gündemde olmuş ve râvi analizi etrafında telif edilen kitaplar tedvin döneminden itibaren vücut bulmuştur. Aynı şekilde şehir tarihleri veya siyer, megâzî kitaplarında isnad merkezli bir tarih aktarımı varlığını göstermiştir. İbn Haldûn'un birden çok kaynak takip etme önerisi, yalan haber tespiti açısından muhaddislerin doğrulama metotları arasında bulunmaktadır. Hadis bilginleri metni farklı açılardan incelemeye tabi tutarak haberin mevsukiyetiyle ilgili muhtelif kanaatler serdetmişlerdir. Hadisin yer aldığı kitabın güvenilirliği bir karine olarak görülse de müstahrec ve müstedrek literatürüyle tek bir kaynakla yetinmemeye vurgu yaptıkları söylenebilir. Bunun dışında yalan haberi muhtevi metinler veya yalan haber üreten kişilere dair yapılan çalışmalar, bilginin dağınık veya gizli kalmasını engellemiş ve yalan haberleri bir araya getirdiğini iddia eden müelliflerin eserleri tenkit edilerek birden fazla kaynakla meşgul olunmuştur. Örneğin, İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzuât*'ı üzerinde yapılan tenkit içrikli çalışmalar, konunun ciddiyetini göstermesi bakımından yeterlidir. Bilinmelidir ki alanında mütehassıs bir muhaddisin tek bir kaynakla yetinmesi mümkün değildir. Nitekim henüz sahabe döneminde bile sözün sahibine ulaşma çabasına dair araştırmalar, rihleleri beraberinde getirmiştir. Ayrıca râvilerin güvenilirlik derecelerini tespit çalışması da kaynak çeşitlendirme amacını zımnen havidir. Klasik hadis usûlünün haberi doğrulama çalışmasının odağında râviyi/ricali tanımak esas olduğu için "haberi aktaranı tanımak

ilmin yarısıdır” sözü darb-ı mesel halini almıştır. Yalan haberin veya yalancı râvinin izini süren muhaddisin yaptığı diğer bir işlem, metin tetkiki olup ilgili haberi Kur’an ve sahih sünnete yani dinin asıllarına arz etmesidir. (Ebû Gude, 1984; İbn Kayyim, 1970; Kandemir, 2017; Çakır, 2021, ss. 153-157)

Tarih ilminin içerisindeki yalan haberlerin kahir ekseriyeti insanların mübalağalı ifadelerinden kaynaklanmaktadır. Savaşlardaki asker sayıları, devlet liderlerinin çok fazla adil olduğu ya da olmadığı veya maddi harcırah ve hediyeleri, servetleri ve düşmana eziyetleri gibi pek çok konu abartılı bir şekilde ifade edilmektedir. Tarihçinin duygusal davranması ya da birilerine yaranmak isteği ile hareket etmesiyle bu bilgileri kayıtları geçirmesi mümkündür. Ancak tüm bunlar tarihi veriler içerisine aslı olmayan bilgilerin girmesine sebep olmaktadır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/200) Bu bakımdan söz konusu abartılı ifadelerin belgelere dayanarak tahlil edilmesi ve tarihçinin vesikalardan çıkan sonuçlara itibar etmesi gerekmektedir. (İbn Haldun, 2007, s. 1/169) Tutulan kayıtlar ve arkeolojik kalıntıların bu sürece büyük oranda katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak İbn Haldûn’un söz konusu verilere itibar ederken, haber bilgisini sorunlu görmesinin gerekçeleri araştırılmalıdır. Zira haber bilgisi, İslâm epistemolojisinin temel bilgi kaynaklarından ve bu belge ya da kayıtlarda sahte bilgilerin var olması muhtemeldir. Biz, İbn Haldûn’un yaşadığı dönemde ortaya çıkan fitne hareketlerinin de etkisiyle haber bilgisine tarihi vesikalar kadar itibar etmediğini düşünüyoruz. Onun *Mukaddime*’nin giriş kısmı başta olmak pek çok yerinde haber nazariyesinden bahsetmesinin önemli bir gerekçesi bu olabilir.

İnsanların mübalağalı ifadeleri haberin yalan olduğunun anlaşılmasında bir karine kabul edilmiştir. Bunu dikkate alan muhaddis ya da tarihçi bahse konu bir metnin içinde barındırdığı abartılar ile yalan olduğuna kani olabilir. Abartılı ifadelerle nakledilen haberlerin bir yönüyle saçma veya yanlış önermeleri muhtevi olduğu düşünülmektedir. İbn Kayyim’in abartılı ifadelerin yalan içerme olasılığının yüksek olduğuna dair kanaatinden hareketle mübalağalı ifadelerin yer aldığı haberlerin yalan olma olasılığının her iki disiplin tarafından yüksek görüldüğü söylenebilir. Buna göre Hz. Peygamber’in söylemeyeceği abartılı ifadelerin yer alması, haberin yalan olması için önemli bir veridir. Mesela, “Kim şu kadar amel işlerse kendisine cennette yetmiş bin şehir verilir. Her şehirde yetmiş bin saray, her sarayda yetmiş bin huri vardır.”

ifadesi veya “Kim ‘Lâilâheillallah’ derse Allah o kimseye -bu kelimedden ötürü- yetmiş bin dili olan bir kuş yaratır. Kuşun her dili için yetmiş bin lügati/lehçesi vardır. Bu yetmiş bin lehçe o kul için Allah’a istiğfarda bulunur” (İbn Kayyim, 1970, ss. 50-51) şeklinde nakledilen metinlerde görüldüğü üzere mübalağalı ifadelerle abartılı mükafatlara ulaşılacağı ileri sürülmüştür. İbn Kayyim, bu tür haberleri uyduranları ya son derece cahil ve ahmak ya da Hz. Peygamber’in kemâlatına hâlel getirmeye çalışan zındık kimseler olarak tanımlarken metinde yer alan abartılar ile haberin yalan olduğuna işaret etmektedir. Haberin yalan olduğunu araştıran muhaddis, aşırı övgü içeren metinlere ihtiyatla yaklaşmalıdır. Burada şahıs ve metin ayrımını özellikle vurgulamak yerinde olacaktır. Nitekim kendi fırka ya da mezhebine dair propaganda yapan kimsenin rivayetinin kabul edilmemesi gerektiği temel ilkelerden kabul edilmiştir. (İbn Kayyim, 1970, s. 50)

İbn Haldûn’a göre tarihçinin yalan haberleri ayıklayabilmesi için sahip olması gereken özelliklerden bir diğeri de firasettir. Zira safsata içeren haberleri, doğru veriler arasına sokuşturulan uydurmaları ve ilk algılanandan farklı boyutlarda anlaşılması gereken haberleri tespit edebilmek için tarihçinin tecrübe ve sezgilerini kullanarak haberi tahlil etmesi gerekmektedir. (Duman, 2010, s. 179; İbn Haldun, 1988, s. 1/13)

Hadis usûlünde haberin makbul olması için öne sürülen “adalet ve zabt sahibi kişilerin kendileri gibi adalet ve zabt sahibi kişilerden muttasıl senedle illet ve şaz olmadan nakletme” şartları efradını cami ağıyarını mâni bir tanım olmuştur. Bu tanımdaki dikkat çekici unsur illet kavramıdır. Sonraki süreçte ilelül-hadis ilmi alt disiplini doğuracak bu kavram, hadisin senedi veya metninde yer alan gizli bir kusuru tanımlamaktadır. Bu illeti kimin, nasıl tespit edeceği veya bileceği ise oldukça göreceli olup sarraf altını anlaması ile teşbih edilmiştir. (İbnü’s-Salâh, 1406, ss. 11-29)

Tarihçinin sezgi, tecrübe ve firaset sahibi olması gerektiğine dair vurgu, muhaddislerin yalan haber tespit kriterlerindeki pek çok kural ile örtüşür. Söz gelimi haberde yer alan bilgiyi hissin yalanlaması şeklinde ifade edebileceğimiz kuralın örneği, “Patlıcan her derde şifâdır” haberidir. (İbn Kayyim, 1970, s. 51) Veya “Allah kızdığı vakit vahyi Farsça, hoşnut olduğu zaman Arapça indirir” (İbn Kayyim, 1970, s. 59) şeklindeki haberde görüldüğü üzere bazen

de bizzat kendisinin yalan olduğunu yine haber bildirir. İbn Kayyim'in zikrettiği kurallara göre "çocukları kötüleme, geleceğe ait tarihler belirleme, tavuk, güvercin gibi hayvanlar, ırkları kötüleme, faziletli vakitler, aşure günü sürme çekmek, Nisan ayının çıktığını müjdeleme, zimmiye eziyet, dilenci hakkı, güzel yüzlüler, cariyeye edinme, bekârlığı övme, çiçekler, kına, akik yüzük kullanma, zina sonucu doğan çocuğun durumu, fâsıkın gıybetinin caizliği, santan, Ebdâl, aktâb, gavs vb. kimselerle ilgili farklı konuları muhtevi rivayetler, sezgisi güçlü, firaset ve tecrübe sahibi mütehassıs bir muhaddisin öngörüsü ile mevzu olduğuna hükmedilecek haberlerden bazılarıdır. (İbn Kayyim, 1970, ss. 51-56)

İbn Haldûn'un haberin bilgisine itibardan ziyade vesikaları kabul etme şeklinde algılanabilecek görüşü ise hadisçiler tarafından kabul edilmemektedir. Nitekim hadis tahammül ve eda yollarına bakıldığında hoca talebe ilişkisi (aktaran/edinen) güçlü bir unsur kabul edilmiş ve edinenin aktarandan dinlediği haber tercih noktasında en üst sıraya yerleştirilmiştir. Vesikaya itimat açısından bakıldığında kitabet, vicâde gibi metin eksenli okumalar/anlatılar daha alt sıralarda kabul görebilmiştir. En makbul kitapların müellifleri haberi aktaran ile edinenin aynı asırda yaşamasını bile yeterli görmemiş muâsaratın yanına bir de yüz yüze görüşmeyi, yani lika şartını eklemiş ve hoca talebe ilişkisini kesintisiz bir şekilde devam ettirme yoluna gitmişlerdir. Elbette bu durum hadis ilminin şer'i ilimlerinin zeminini oluşturması ve buna bağlı olarak haberlere çok daha hassas yaklaşmasının bir ürünüdür. Ancak hadis ilminin ortaya çıktığı İslâm tarihinin erken dönemlerinde yazı malzemesinin şifahi aktarım kadar güvenilir olmaması ve hadisleri yazan kişilerin bunları hatırlamak amacıyla yanlarında bulundurmaları da dikkate alınmalıdır. Nitekim hadisçilerin sadece yazı malzemesine itimat ederek rivayet aktaran kimseleri sahafî olarak tavsif etmeleri ve sema veya kıraat ile değil de elde ettiği bir sahîfeden rivayet eden kimselerin rivayetini de makbul görmemeleri bu durumun en açık örneklerindendir. (Efendioğlu, 2020, ss. 229-230; Hatiboğlu, 2015, ss. 77-93; İbnü's-Salâh, 1406, ss. 178-181, 279-284; Özkan, 2013, s. 100; Yücel, 1997, ss. 197-203)

5.2. Haberle İlişkisi Açısından

İbn Haldûn tarihçinin yalan haberlerle mücadele edebilmesi için tarihi hadiselerin şahitliğini ve kendine mahsus dilini bilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Nitekim tarih metodolojisine sahip ve vakıaların arka planını okuyabilen bilginlerin, delilleri mukayese etmek suretiyle hakikate ulaşabileceğini dile getirmektedir. Günümüzde yaşananların geçmişle, geçmişte yaşananların günümüzle ya da benzer olayların birbiriyle mukayese edilmesiyle hakikat ortaya çıkabilmektedir. (İbn Haldun, 2007, s. 1/194) İbn Haldûn, tarihçinin toplumların değişim ve dönüşümlerini göz önünde tutması gerektiğinden hareketle iki tür mukayeseden söz etmektedir. Bunlar, değişim yasalarını dikkate alarak ve her zaman geçerliliğini koruyan sabiteleri göz önünde tutarak haberleri analiz etmektir. Bu bakımdan geçmiş günümüzle ya da günümüzü geçmişle mukayese ederken değişkenlerin ve sabitelerin tespit edilmesi gerektiği, aksi halde hatanın kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/190) Esasında İbn Haldûn'un söz konusu ifadeleri sadece tarih ya da hadis ilmi çerçevesinde değerlendirilmemelidir. Sosyal bilimler alanında çalışma yapan herkesin geçmişle bugünü mukayese etmesi ve anakronizme düşmeden verileri tetkik etmesi gerekmektedir. Söz gelimi Hz. Peygamber'in taharet, nezafet ve nezaket ölçülerini tayin ettiği ve hadis kitaplarında "Kitâbü'l-Edeb" başlığı altında yer alan ifadelerin içerisinde üç taş ile taharetlenmek gerektiği hususundaki tavsiyeleri, o günün şartları altında değerlendirilmelidir. (Buhârî, Vudû, 25, 26; Müslim, Tahâre, 20, 22, 24) Aksi halde literal bir okuma yapıldığında toplumların gelişimleri göz ardı edilmiş ve pek çok hatalı uygulamayla karşılaşmak mümkün olacaktır. Bu bakımdan İbn Haldûn'un haberlerde değişken ve sabitelerin tespit edilmesi gerektiği yönündeki tavsiyeleri oldukça kıymetlidir.

İbn Haldûn'un yalan haberin tarih kaynaklarında yer almasını engellemek için önerdiği tekliflerden biri de hikmet ölçüsüyle tenkidir. Tarihçi, sürekli teyakkuz halinde kalarak yalan haberleri tespit edebilir. İbn Haldûn, tarihçinin cerh ve ta'dîl ilmine müracaat etmek suretiyle haberlerin sahihini sakiminden ayırabileceğini ifade etmektedir. Ancak metin tenkidini râvi tenkidinin önüne koymaktadır. Buna ilaveten haberin tabiat yasalarına ve akla arz edilmesi gerektiğini ve bunlara aykırı olan haberleri getiren kimsenin güvenilir olup olmadığını araştırmaya gerek olmadığını söylemektedir. (İbn

Haldun, 2007, s. 2/158) Belki de hadis ilmiyle tarih ilminin metodolojik farklılığının esaslarından biri de budur. Zira hadisçiler rivayetin “ne” olduğundan daha çok “kim tarafından” söylendiğine dikkat çekerek senedi ön planda tutmaktadır. İbn Haldûn buna ilaveten sahih tarikle gelen uydurma haberler olduğunu iddia ederek akla uygun olmayan rivayetlerin senetlerine itibar edilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak İbn Haldûn’un metin tenkidinden bahsederken konuyu haberin kendi içindeki tutarsızlığına hasrettiği görülmektedir. Bu da metin tenkidi hususunda hem hadis hem de tarih metodolojisinin fıkıh usûlü kadar işlevsel olmadığı iddiasını akla getirmektedir. (Duman, 2010, s. 180; İbn Haldun, 1988, ss. 1/49-50)

İbn Haldûn’un yalan haberi oraya çıkarma metotlarından biri de haberin umrâna arzıdır. Umrân, toplumsal yaşantı anlamına gelmektedir. Umranın kendine mahsus yasaları vardır ve haberler bu yasalara aykırı olmamalıdır. (İbn Haldun, 2007, s. 1/200, 204, 209) İbn Haldûn, en doğru haber analiz yönteminin haberlerin umrana arzı olduğunu iddia ederek bu meseleye oldukça önem verdiğini göstermektedir. Buna göre umrân, insan toplumunu ve ona ârız olan halleri, bu hallerin zorunlu sonuçlarından ibaret olan tarihi ve tarihin hakikatini konu edinmektedir. (Görgün, 1999, ss. 13-15) Esasında haberlerin umrana uygunluğu ile onun nedensel ilişkiler tesis etmesi gerektiği kastedilmektedir. Bu da tarih biliminin kaynakları inceledikten sonra nasıl ve niçin sorularına yönelmesi gerektiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında hadis ilmi usûlü içerisinde umrân teorisinin ne denli yer etmesi gerektiği ya da gerekmediği tartışmaya açıktır. Çalışmamızın odak noktasında yer almadığı ve müstakil bir araştırma konusu olduğu için umran teorisi ve haber tenkit yöntemleri arasındaki ilişkiyi bir başka araştırmaya bırakarak bu kadarla iktifa ediyoruz.

Sonuç

Bilgi, klasik ve modern dönemde muhtelif ekoller tarafından farklı şekillerde tanımlanmış ve buna bağlı bir nazariye şekillenmiştir. İslâm epistemolojisinin en önemli kaynaklarından biri haberdur. Haberin hakikatine duyulan ihtiyaç doğru ve yalan haberin tespit edilmesi gerektiği yönündeki çabaları ortaya çıkarmıştır. Rivayet kültüründen en fazla istifade eden bilginlerin hadisçiler ve tarihçiler olduğu muhakkaktır. Bu bakımdan her iki disiplinin uz-

manları da yalan haberi ortaya çıkarmaya oldukça fazla mesai harcamışlardır. Hadis usûlünün bir alt birimi gibi de düşünebileceğimiz yalan haber tespit yöntemlerini müstakil olarak inceleyen İbn Kayyim ile kurguladığı umran bilimi teorisi etrafında yalan haberin tespit yönlerine işaret eden İbn Haldûn, bu hususa müstakil olarak dikkat çekmişlerdir. Esasında yalan haberi ortaya çıkarmak için tarihçilerle hadisçilerin önerileri büyük oranda uyushmaktadır. Ancak hadisçilerin daha çok şer'i ilimlerle ilgilenmelerinin bir sonucu olarak bu konuda biraz daha hassas davrandıkları ve spesifik örneklere bağlı hareket ederek konuyu tetkik ettikleri gözlemlenmektedir. Tarihçilerin geç dönemlere kadar tarih tenkit yöntemlerinde yalan haberin tespitine hadisçiler kadar eğilmemelerinin de buradan kaynaklandığı düşünölmektedir. Hadis usûlünün erken dönemden itibaren üstüne koyarak gelişen bir tenkit sistemine sahip olması ve metodolojisinin de yine erken dönemlerde ortaya çıkmaya başlaması bir avantaj olarak görölmelidir. Bu bakımdan hadisçilerin yalan haberle ilgili tespitlerinin yanında, uydurma sebepleri ve yalan haberi bulmaya ya da bilmeye yönelik ortaya koyduğu ilkeler kendi içerisinde tutarlıdır. Dolayısıyla her iki metodolojinin de birbirinden beslenmesi ve kendi iç tutarlılıkları içerisinde zenginleşmelerine katkı sağlamak gerektiği ortaya çıkmaktadır. İlâveten modern dönemde ortaya çıkan haber teyit ve tespit organizmalarının da hayata geçirilmesi her iki disiplin için de elzemdir.

Bu ve önceki çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda bir teklif olarak, yapay zekâ gibi modern haber teyit mekanizmalarının klasik haber doğrulama yöntemlerine entegre edilmesi gerektiği gerçeği gündeme gelmelidir. Söz konusu entegrasyon, anakronizme sevk edecek bir bakış açısından ziyade ilgili zaman dilimleriyle senkronize olunarak kurgulanmalı ve klasik haber doğrulama yöntemlerinde insan faktörünü minimize etmenin yolları aranmalıdır. Böylece bir şekilde tedavülde olan dinî, tarihi veya aktüel bir metnin doğruluğunun teyidinde dair yeni bir şablon geliştirilerek modern zamanlarda yapılan teyit çalışmalarının bir benzeri, medeniyetimize ait veri ve yöntemlerle şekillendirilerek metodik anlamda yalan haber tespit el kitabı ve haber metinlerinin tahlili gibi bir projeyi gündeme getirecektir.

Kaynakça

Acar, Y. (2020). Fukahanın Amel Etmediği Bazı Sahîhayn Hadisleri ve Buhârî

- ile Müslim'in Bunlara Yaklaşım Farkı. *HADITH*, (4), 10-50.
- Ahmed b. Hanbel. (1995). *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (C. 1-50). Müessesetü'r-Risâle.
- Aliyyü'l-Kârî. (1971). *el-Esrârü'l-merfû 'a fi'l-ahbâri'l-mevdû 'a* (1. bs). Müessesetü'r-Risâle.
- Altıntaş, Fatma Betül. (2020). *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu*, TDV Yayınları.
- Arslan, A. (2008). *İbni Haldun* (2. bs). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2014). Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usulleri. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 53-78.
- Aşıkkutlu, E. (1993). Cerh ve Tadil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (1. bs, C. 7, ss. 394-401). TDV Yayınları.
- Aşıkkutlu, E. (1997). *Hadiste Ricâl Tenkidi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Aydoğan, S. (2021). Uygarlık Tarihinde Hitit Uygarlığının ve Kadeş Antlaşmasının Yeri. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 129-151.
- A'zamî, M. M. (1990). *Menhecü'n-nakd inde'l-Muhaddisîn* (3. bs). Mektebetü'l-Kevser.
- A'zamî, M. M. (1996). Sahabenin Tamamı Güvenilir İnsanlardır (E. Yıldırım, Çev.). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 315-332.
- Bölükbaşı, T. R. (1912). *Felsefe Dersleri*. Kader Matbaası.
- Buhârî, E. A. (1419). *el-Camiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasulil-lahi ve sünenihi ve eyyâmihî* (1. bs). Dârü's-Selâm.
- Cûzekânî, E. A. (2002). *Ehâdisü'l-ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* (4. bs, C. 1-2). Dârü's-Sâmi'î.
- Cürcânî, E. H. Ş. (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf* (Ö. Türker, Çev.; 1. bs). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- Çakır, F. (2021). Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali. *Tasavvur*, 7(1), 145-175.
- Çelik, A. (2022). Hadis İlimleri Işığında Haber Doğruluğunun Tespiti. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 236-262.
- Çiftçi, M. E. (2019). Sahabenin Hadis Rivayeti ve Hadis Algısı. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 42-53.
- Dâvûd-i Kayserî, Ş. D. (Ed.). (1997). *Risâle fi ilmi't-Tasavvuf*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Duman, A. (2010). İbn Haldun'a Göre Haberlere Yalan Karıştırma Sebepleri ve Bunları Ortaya Çıkarma Metotları. *EKEV Akademi Dergisi*, 14(42), 163-188.
- Ebû Gudde, A. (1984). *Lemhat min tarihi's-sünne ve'l-ulumi'l-hadis*. Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye.
- Ebû Gudde, A. (1990). *Erbau resâil fi ulumi'l-hadis* (1. bs). Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye.
- Efendioğlu, M. (2020). Musahhaf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 229-230). TDV Yayınları.
- Ertuğrul, E. (2018). *Arkeofili.com*. <https://arkeofili.com/ramses-yalan-propaganda-yapmis-olabilir/>. <https://arkeofili.com/ramses-yalan-propaganda-yapmis-olabilir/>
- Erul, B. (2020). Hadisçiler ile Tarihçilerin Tenkit Yöntemleri Üzerine (Tespitler, Tenkitler, Teklifler). *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 7, 27-62.
- Eryılmaz, H. (2022). Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) Özelinde Mâtürîdî Düşüncede Haber Teorisi ve Hadislerin Kullanımı. *Hadith*, 9.
- Fığlalı, E. R. (1996). Gadîr-i Hum. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 279-280). TDV Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2012). *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*. er-Risâletü'l-Âlemiyye.
- Görgün, T. (1999). İbn Haldûn (Görüşleri). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 19, ss. 543-555). TDV Yayınları.
- Güner, O. (2006). Cizye. *Eski-Yeni*, 1, 88-97.

- Hatiboğlu, R. (2015). Vicâde Yoluyla Elde Edilen Hadislerin Rivâyeti ve Vicâde ile Amel. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13(2), 77-93.
- Humphreys, R. S. (2004). *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması* (M. Bedir & F. Aydın, Çev.; 1. bs). Litera Yayıncılık.
- İbn Arrâk, E. H. N. (1399). *Tenzîhü's-şer'îati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevdû'a* (1. bs, C. 1-2). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Haldun. (1988). *Mukaddime* (Z. K. Ugan, Çev.; C. 3). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbn Haldun. (2007). *Mukaddime* (5. bs, C. 1-2). Dergah Yayınları.
- İbn Kayyim, E. A. (1970). *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'îf* (1. bs). Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmî.
- İbn Manzûr, E. F. C. (t.y.). *Lisânü'l-'Arab* (C. 1-14). Dâru Sadır.
- İbnü'l-Arabî, M. (t.y.). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî Ma'rifeti'l-Esrâri'l-Mâlikiyye ve'l-Mülkiyye*. Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye.
- İbnü'l-Cevzî, E. F. (1997). *Kitâbü'l-mevdû'ât mine'l-ehâdîsi'l-merfûât* (1. bs, C. 1-4). Advâü's-Selef.
- İbnü'l-Kayserânî, E. F. M. (1985). *Kitabü ma'rifeti't-tezkire fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a* (1. bs). Mektebetü Kütübî's-Sekâkifiyye.
- İbnü's-Salâh, E. A. (1406). *Ulûmu'l-hadis*. Dâru'l-Fikr.
- İstemi, F. (2017). *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri* (1. bs). Ankara Okulu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1963). Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*.
- Kağıt, N. (2022). Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvi. *İdrak*, 2(1), 41-86.
- Kandemir, M. Y. (2004). Mevzu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (1. bs, C. 29, ss. 493-496). TDV Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2017). *Mevzu Hadisler (Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi)* (10. bs). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Kâtib Çelebi, H. H. (1972). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Âlem Matbaası.
- Khalef, A., & Tuzcu, R. (2018). المنهج التحليلي عند المحدثين. *Mütefekkir*, 5(9), 163-183. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.441660>
- Kurt, İ. (2020). *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*. Cinius Yayınları.
- Kuşeyrî, E.-K. (t.y.). *er-Risâle*. Dâru'l-Kitabi'l-Hadise.
- Kuzudişli, B. (2020). *Hadis Rivayetinde Bağlam (Sebebü îradi'l-hadîs)*. Klasik.
- Leon, E. H. (1989). *Tarih Tenkidinin Unsurları* (B. Yediyıldız, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Mâtürîdî, E. M. M. (2002). *Kitâbü't-Tevhîd* (3. bs). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mengüşoğlu, T. (1971). *Felsefî Antropoloji*. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Müslim, E.-H. M. (1419). *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru mine's-süneni binakli'l-adli ani'l-adli an Rasûlillah* (1. bs). Dârü's-Selâm.
- Nesefî, E.-M. (1990). *Tebşiratü'l-Edille*.
- Özcan, H. (2017). *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi* (5. bs). İFAV.
- Özkan, H. (2013). Vicâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, s. 100). TDV Yayınları.
- Özpınar, Ö. (2013). *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (2. bs). Ankara Okulu.
- Râzî, E. A. (1990). *el-Mebâhisü'l-Meşrikıyye*. Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Râzî, E. A. (1991). *Muhassalü Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müte'hhirîn mine'l-'Ulemâ' ve'l-Hükemâ' ve'l-Mütekellimîn*. Dâru't-Turâs.
- Râzî, E. A. (1992). *el-Me'âlim fî Usûli'd-Dîn*. Dâru'l-Fikr.
- Sadık, C. (1997). *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlişkisi* (2. bs). Etüt.
- Sezgin, F. (1957). *İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in*

- Ehemmiyeti. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 19-36.
- Sofuoğlu, C. (1983). Gadir-i Hum Meselesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1-4), 461-469.
- Teftâzânî, S. M. (1977). *Mecmû'atü'l-Havâşî'l-Behiyye 'alâ Şerhi 'Akâidi'n-Nesefiyye*.
- Tehânevî, M. A. (1984). *Keşşâfü istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm* (A. el-Hâlidî, Çev.; C. 1-2).
- Tekineş, A. (2004). Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2(2), 7-38.
- Togan, A. Z. V. (1969). *Tarihte Usul* (2. bs). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tunçbilek, H. H. (1999). Bilgi Kaynağı Olarak Haber-i Sadık. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5.
- Uludağ, S. (2003). Ma'rifet-i Nefs. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 56-57). TDV Yayınları.
- Yüceer, M. (2021). *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı* (1. bs). TDV Yayınları.
- Yüceer, M., & Çakır, F. (2021). Klasik ve Modern Dönemde Yalan Haberin Tespiti: Hadis Usûlü ve Doğrulama Platformları Özelinde Mukayeseli Bir Yaklaşım. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 171-193.
- Yücel, A. (1997). Bir Hadis Terimi Olarak Sahafî ve Hadis Tarihi Açısından Önemi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12, 197-203.
- Zerkeşî, B. (2002). Hz. Aîşe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler (B. Erul, Çev.; 2. bs). Kitabiyât.